

© JEAN KOENE 1998

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, gekopieerd of overgenomen,
zonder de schriftelijke toestemming van de schrijver.

Een hooggewaardeerde zenuwlijder

Multatuli (1820-1887)

EEN HOOGGEWAARDEERDE ZENUWLIJDER

Er zyn er die den braven, eenvoudigen MULTATULI zelven verdenken, óf van onkunde, óf van opzettelyke verkrachting der waarheid... (uit de preek van dominee Zielknyper in WoutertjePieterse)

In 1995 was het 175 jaar geleden dat in Amsterdam Eduard Douwes Dekker werd geboren. Douwes Dekker is de familienaam van Multatuli, de schrijver van het boek *Max Havelaar*. Multatuli staat nog steeds hoog aangeschreven. In Amsterdam werd in 1987, honderd jaar na zijn dood, een monumentaal borstbeeld van hem onthuld, om hem als schrijver nog eens postuum te eren en vooral ook om toeristen erop te attenderen dat Multatuli in Amsterdam ter wereld kwam.

Multatuli is en blijft de hoogst gewaardeerde schrijver uit de negentiende eeuw. Zijn 175ste verjaardag werd in heel Nederland herdacht met uitvoerige beschouwingen in de dag- en weekbladen en in Amsterdam met een tentoonstelling over zijn leven en werk. Bovendien werden bij die gelegenheid de laatste delen gepresenteerd van een nieuwe, wetenschappelijk verantwoorde editie van zijn *Volledige Werken*, waarvan de tekst grotendeels bezorgd werd door de inmiddels overleden Garnt Stuiveling.

Multatuli wordt tegenwoordig door alle toonaangevende letterkundigen als een belangrijk schrijver beschouwd. Uit zijn werk wordt, vooral door critici en columnisten, driftig geciteerd, omdat men er steeds weer verrassende wijsheden en krasse uitspraken in ontdekt. Diverse dissertaties werden aan Multatuli gewijd, onder anderen door A.L. Sötemann, H.H.J. de Leeuwe en P.J. Vermoortel. De grootste hedendaagse vereerders van Multatuli hebben zich verenigd in het zogeheten Multatuli-genootschap, dat zo'n 300 leden telt. Iedere recensent die op dit moment voor vol wil worden aangezien, laat van tijd tot tijd goed merken dat hij de geschriften van Multatuli op zijn duimpje kent. Een recensent die Multatuli's letterkundige betekenis in twijfel durft te trekken, zal niet gauw meer opstaan. In het Nederlandse litteraire wereldje zou hij zich op slag onmogelijk maken en als incompetent terzijde worden geschoven. Tijdens Multatuli's leven en kort daarna was dat wel even anders.

VREEMDE 'IDEEËN'

Multatuli's eerste boek, *Max Havelaar* kreeg bij zijn verschijnen in 1860 meteen de aandacht die het verdiende. Waarschijnlijk was dat voor een deel te danken aan het feit, dat het bij het Nederlandse publiek werd geïntroduceerd door de toen zeer populaire Jacob van Lennep. Veel recensenten van naam voelden

zich verplicht, een bespreking eraan te wijden en te erkennen dat Max Havelaar een bijzonder boek was. Maar merkwaardigerwijze bleef het daarbij. Met het werk dat Multatuli daarna schreef en dat bij tussenvlagen gebundeld werd uitgegeven onder de verzamelnaam *Ideeën*, kon men blijkbaar minder goed uit de voeten. Daarover werd lange tijd gezwegen in alle talen. In 1872, in het Voorbericht bij de vijfde uitgave van bundel 1 en 2 van de *Ideeën*, klaagt de schrijver over het ‘smoorsysteem’ waarvan de recensenten, ‘de heeren van de pen’, zich bedienen om hem monddood te maken. Over gebrek aan belangstelling bij de lezers klaagt hij niet, want zijn *Ideeën* worden grif verkocht. Multatuli:

Hoe dit zy, voldoening van m'n arbeid heb ik niet. Deze opmerking is te verdrietiger, naar mate myn werk meer verkocht, en – naar ik dus veronderstellen moet – meer gelezen wordt. Het begin dezer IDEEN verscheen voor tien jaren. Zy werden, in weerwil van den vyfden druk dien ze thans beleven, voor zoover my bekend is slechts eenmaal, en wel eerst sedert onlangs, in een Nederlandsch Tydschrift besproken. Over de kinderachtigheid van dit smoorsysteem, mogen de heeren van de pen zich verantwoorden by hùn lezers. Die opheldering zal waarschyglyk wachten op den vyfden druk hunner vele werken die tot-nog-toe 't licht niet zagen.

De enige bespreking van de *Ideeën* die Multatuli onder ogen was gekomen, stond kort tevoren in de *Vrye-Gedachte*, een blad dat op onregelmatige tijden verscheen tussen 1872 en 1874, onder redactie van Dr. Frederik Feringa, radicaal vrijdenker en ‘multatuliaan’.

‘EENE ZIEKTEGESCHIEDENIS’

Na de dood van Multatuli, in 1887, werd het stilzwijgen doorbroken en barstte de kritiek los. De aanzet daartoe werd in 1888 gegeven door een neef van Multatuli, de arts Dr. Swart Abrahamsz. Die schreef in dat jaar een stuk in het tijdschrift *De Gids*, niet over het werk, maar over de persoonlijkheid van Multatuli. Met die persoonlijkheid bleek iets ernstigs aan de hand. Op grond van medische en ‘zielkundige’ analyse was Swart Abrahamsz tot de slotsom gekomen, dat Multatuli geestelijk niet in orde was en als gevolg daarvan niet verantwoordelijk kon worden gesteld voor wat hij deed en schreef. Het resultaat van het onderzoek werd gepubliceerd in *De Gids* onder het veelzeggende opschrift: ‘Eene Ziektegeschiedenis’.

Douwes Dekker leed – volgens de diagnose van Swart Abrahamsz – aan een zenuwziekte, die ten gevolge van zijn verblijf in Nederlands-Indië zeer ernstige vormen had aangenomen. Was hij in Nederland gebleven, dan zou de patiënt er minder slecht aan toe zijn geweest, want hier zouden ‘de eischen der Europeesche samenleving en voornamelijk de eisch van beroepskeuze’ een matigende uitwerking op zijn ziekte hebben gehad. Aan zijn verblijf in de tropen was het toe te schrijven, dat het met de zenuwlijder helemaal de verkeerde kant op ging.

Het onderzoek dat Swart Abrahamsz had ingesteld, wees uit dat Douwes Dekker een ongevaarlijke neurasthenicus was. Doordat hij nogal tener was uitgevallen, had de maatschappij niets van hem te vrezen. Heel anders zou het zijn geweest, als hij een atletisch type was geweest. In dat geval had men hem, in zijn eigen belang en in het belang van de maatschappij, moeten opsluiten in een krankzinnigengesticht of in een gevangenis.

Uit de zeven bundels met *Ideeën* kon Swart Abrahamsz de geschiedenis van het ziekteproces aflezen. Het beeld van de schrijver dat eruit oprees, toonde aan dat men te doen had met iemand die bij voortduring verkeerde in ‘een intermitterende exaltatietoestand met tijdelijke verheffingen en periodes van uitputting’. Douwes Dekker kon geen maat houden. Onstuimig en bandeloos gaf hij zich over aan gevoelens van vreugde en smart, van liefde en haat. Steeds was er bij hem sprake van overprikkeling, wat dan achteraf beboet werd met vermoeidheid en afmatting.

Wat Swart Abrahamsz bij Douwes Dekker constateerde, was een erfelijk bepaalde zenuwzwakte. Juist daarom kon men hem zijn daden niet aanrekenen. Hij was een beklagenswaardig man, die eerder medelijden verdiende dan een scherpe veroordeling. Wat hij doorleefd had, was een lijdens-geschiedenis ‘zoals niemand zijn ergste vijand zou toewensen’. Het artikel in *De Gids* was dan ook zeker niet bedoeld als een aanklacht tegen de schrijver van de *Ideeën*, maar als ‘een daad van piëteit’.

Swart Abrahamsz schatte het artistieke talent van de schrijver Multatuli niet hoog. De romanschrijver Van Lennep, die de *Max havelaar* ooit aanpreef als een groot werk, was in de ogen van de dokter begiftigd met een veel groter talent dan Multatuli.

ONVERSTANDIG EN DOM

In *De Nieuwe Gids*, het blad van de jongere generatie in de jaren 1880, publiceerde Willem Kloos een pittig weerwoord, waarin hij Swart Abrahamsz’ deskundigheid op de korrel nam. ‘Doctor Swart Abrahamsz is een onverstandig man’, schrijft Kloos. Onverstandig, omdat hij spreekt over dingen waar hij geen verstand van heeft. Hij begint met aan te kondigen dat hij het volk van Nederland eens zal gaan vertellen WIE Multatuli was, maar komt vervolgens met iets heel anders aanzetten. Hij beweert ‘een daad van piëteit’ te stellen, maar haalt slechts anekdotes aan, waaruit zou moeten blijken dat Multatuli ‘een dwaas mensch’ is geweest. Zijn diagnose houdt in, dat we hier te doen hebben met een ernstig geval van neurasthenie.

Volgens Kloos heeft het geschrijf van Swart Abrahamsz weinig op de kous. ‘Neurasthenie – schrijft Kloos – dat is een verzamelnaam voor een heeleboel van de meest tegenstrijdige eigenschappen, maar die allen, volgens de doctoren, oorsprong hebben in een zwakheid van de zenuwen, en daaruit voortkomende ongelijkmatige en zich-zelf niet beheerschende werking van den wil’. Neurasthenie, meent Kloos, is een erg ruim begrip, waar de medici van alles en nog wat bij onderbrengen. Het omvat zoveel eigenschappen, dat bij iedere mens wel een of meerdere daarvan zijn aan te wijzen. De beste en de grootste onder onze medemensen, zegt Kloos, lijden veelvuldiger dan anderen aan de verschijnselen die de medici toeschrijven aan de neurasthenicus. De mededeling dat die verschijnselen zich bij Multatuli ook openbaarden, bevat dus niets nieuws. Swart Abrahamsz weet dat kennelijk niet en meent het publiek ervan te moeten overtuigen, dat Multatuli krankzinnig was. Een onzinnige voorstelling van zaken, die je alleen maar van iemand als Swart Abrahamsz kunt verwachten, want: ‘Dr. Swart Abrahamsz is een dom, zeer dom mensch’. Wat hem volkomen ontgaat, is: dat Multatuli ‘met zijn kwalen zich krachtiger heeft doen gelden en grooter dingen gedaan, dan duizend brave burgers met al hun gezondheid en bedaardheid en flinkheid en wilskracht bij elkaar’ –

‘Want – aldus Willem Kloos – Eduard Douwes Dekker is een groot schrijver geweest onder ons. Vijf-entwintig jaren van rijk leven lang, heeft deze vreemde en buitengewone menschegeest het beste wat hij bezat, zijn indrukken en stemmingen, en fantasieën en gedachten uitgebeiteld en neergezet en opgetrokken tot een reuzig gevaarte van eerlijk gezegd gevoel, een zelfgegroeid gedenkstuk van een hartstochtelijk bestaan; óp heeft hij zich geworpen vóór en boven het verbaasde volk van Nederland, waar allen hem zien konden, met zijn grootheid, en zijn schoonheid, en zijn wildheid en zijn dwaling, met zijn liefde en met zijn haat: stil geschreid heeft hij en luid gelachen, woest getoornd en klaar gezegend, gejubeld en gejammerd heeft hij heel zijn tot-barstens-volle, diepste binnenst uit, dat het een wonder en een glorie was, een hooge, bange werkelijkheid, een Mensch in onze Kunst.’

‘PLEBEJER NAAR DEN GEEST’

Tegenstanders van Multatuli waren Swart Abrahamsz dankbaar voor zijn ziektegeschiedenis. Pater P.F.Th. van Hoogstraten O.P., die in het begin van de jaren 1890 enkele ‘studiën’ over het fenomeen Multatuli publiceerde, slaakte triomfkreten na het verschijnen van het artikel in *De Gids*. Eindelijk was de schrijver van de *Ideeën* ontmaskerd en in het openbaar gevonnist. Het wachten was nu nog maar op de reacties van de Multatuli-aanhang. Het bevreesde hem eigenlijk dat de vereerders, die hun ‘heros’ nu zo verslagen zagen, zich niet reeds uitputten in verontschuldigen. Wat hadden ze die man verafgood! En hoe pijnlijk moest het hun te moede zijn, nu aan het licht was gekomen dat ze achter een halvegare hadden aangehold. Tot dan toe was er slechts spaarzaam en zwak gereageerd door enkele ‘zenuwlijders zonder talent’, die kennelijk iets van zichzelf in het beeld van Multatuli hadden herkend en ‘in hun geprikkelden toestand’ naar de pen grepen, om ‘de gezonde taal van de geneesheer met de onbeholpenste beuzelpraat’ te beantwoorden. Tot die ‘zenuwlijders zonder talent’, zal in de ogen van Van Hoogstraten ook Willem Kloos hebben behoord.

Van Hoogstraten vond de bewondering die velen voor Multatuli koesterden, toch wel enigszins begrijpelijk. Hijzelf had indertijd de *Max Havelaar* ook heel mooi gevonden. Maar wat daarna kwam, wat te lezen stond in de diverse bundels *Ideeën*, bewees overduidelijk dat Multatuli niets anders was dan een ‘plebejer naar den geest’. Multatuli – aldus Van Hoogstraten in een van zijn ‘studiën’ –

hoont het Nederlandsche volk, krijschend als een waanzinnige. Hij tiert, verwenscht, heft dreigend zijn krampachtig trillende vuist ten hemel, schent God en godsdienst aan en vuilbekt als een roue (roué? – JK). Bij tusschenpoozen bezingt hij zichzelf als verheven martelaar.

Dat beeld van Multatuli had Van Hoogstraten zich gevormd bij het lezen van de *Ideeën*, en het verbaasde hem dan ook niet dat dat beeld nu wetenschappelijk werd bevestigd door de analyse van de medicus Swart Abrahamsz. Van Hoogstraten was erg ingenomen met het stuk over ‘Eene Ziektegeschiedenis’. Toch had hij iets op dat artikel aan te merken. Volgens hem had Swart Abrahamsz ten onrechte geprobeerd, Multatuli vrij te pleiten van verwijtbaar gedrag, op grond van zijn geestesziekte. De eisen van de zedenwet bleven, volgens Van Hoogstraten, wel degelijk van kracht voor de ontaarde schrijver, omdat zijn verstand niet helemaal beneveld was. Zijn wil was niet uitgeschakeld, want – zo

laat Van Hoogstraten weten – ‘de geestelijke kracht der ziel’ is niet afhankelijk van het lichaam en dus niet aan ‘nooddwang’ onderworpen. Dat leert de Kerk en het staat zo vast als een huis: ‘Het bestaan der meest bekende natuurwetten rust op geen vaster bewijsgronden dan het bestaan van des menschen geestelijke ziel en van haar geestelijke werkingen’. Multatuli had een weldoener van de mensheid kunnen worden, want ridderlijke eigenschappen bezat hij beslist. Voor Van Hoogstraten leverde Max Havelaar daarvoor het bewijs.

Dat Multatuli als schrijver en als mens mislukte, was verklaarbaar uit zijn ongodsdienstigheid. Daarover bestond bij pater Van Hoogstraten geen twijfel. Hij meende te weten dat de jonge Eduard Douwes Dekker door zijn ouders werd opgevoed ‘in den geest van een zeer oppervlakkig, liberaal protestantisme’, wat hem uiteindelijk fataal was geworden. In de godsdienst had Multatuli volgens hem de nodige zielsrust kunnen vinden, maar de godsdienst werd door hem gesmaad en belasterd. Was hij als kind katholiek opgevoed, dan zou er meer harmonie hebben bestaan tussen zijn verstand en zijn gemoedsleven.

Het is de betreuren dat het zo heeft moeten gaan, schrijft de pater, want Multatuli’s ‘dichterlijke verbeelding was even rijk en veelvormig als zijn dichterlijk gevoel: fris, oorspronkelijk, spelend met licht en kleuren’. Die verbeelding heeft Max Havelaar voortgebracht, een uniek romantisch boek voor Nederland, waarin iets van de geest van Molière en van Bernardin de Saint-Pierre schuil lijkt te gaan. Helaas, wie na Max Havelaar de *Ideeën* leest, kan zich niet voorstellen dat deze door dezelfde man geschreven zijn: na het treffende en diep gevoelde, alleen nog maar laagheid, hardheid en onmenselijkheid. Van Hoogstraten vond het onbegrijpelijk, dat uitgesproken degene die zo hard geroepen had ‘De roeping van den mensch is mensch te zyn’, zo diep boog voor de dierlijke driften en de vrije liefde predikte.

Van Hoogstraten achtte het dan ook een zegen, dat Swart Abrahamsz de vinger op de zere plek had gelegd en met name de jongeren eens goed duidelijk had gemaakt, dat ze bij Multatuli niets te zoeken hadden. Juist voor de jongeren vond hij een dergelijke waarschuwing hard nodig. Jongeren bleken de *Ideeën* gretig te lezen, wat volgens Van Hoogstraten niet pleitte voor de gymnasia en de Hogere Burgerscholen van zijn tijd. Er was in die bundels *Ideeën* ongetwijfeld hier en daar wel een scherpzinnige gedachte te vinden, maar wat men er doorgaans in aantrof was schaamteloosheid en atheïstische geest. Multatuli – zo drukt Van Hoogstraten het beeldend uit – ‘grijpt de Nederlandsche taal als bij de keel, om haar vloekkreten te ontwringen tegen den god van zijn volk’. De roman *Woutertje Pieterse*, die in brokstukken tussen de talloze *Ideeën* uit te vissen is, kunnen de jongeren ook ongelezen laten, want een meesterwerk is dat niet. Multatuli levert daarin weliswaar een aardige schildering van het Nederlandse volksleven, maar schiet te kort in de compositie. Het werk is erg fragmentarisch en mist de fijne psychologie.

GEVAAR VOOR DE JEUGD

De katholieke geestelijkheid maakte zich in de tijd van Van Hoogstraten veel zorgen over het zielenheil van de lezende jeugd. In 1894 kwam een boek uit, geschreven door pater Jonckbloet S.J., dat speciaal was ‘toegewijd aan de Nederlandsche jongelingschap’. Met dat boek – Multatuli luidde de titel

kortweg – wilde de pater jonge mensen waarschuwen voor de gevaarlijke schrijver van de *Ideën*. Niet tegen het boek *Max Havelaar*, want dat vond hij schitterend. Dat had destijds zelfs zoveel indruk op hem gemaakt, dat hij naar Nederlands-Indië was afgereisd, om met eigen ogen kennis te nemen van Rangkas Betoeng, de plaats waar Multatuli zijn *Max Havelaar* situeerde. Het bezoek was hem niet meegevallen, want de herinneringen aan Douwes Dekker bleken daar praktisch uitgewist te zijn. Het gevolg daarvan was, dat bij hem ernstige twijfels rezen ten aanzien van het waarheidsgehalte van het veel geprezen werk.

Dat het verhaal van *Max Havelaar* op fantasie berustte, deed geen afbreuk aan de waardering die Jonckbloet ervoor had. Hij bleef het een prachtig boek vinden, een geniaal boek zelfs, maar over de schrijver ervan was hij minder te spreken. Multatuli was, volgens hem, beslist geen genie. Als Multatuli een ‘geniaal iemand’ was geweest, zou zich nooit zo’n breuk hebben voorgedaan in de gang van zijn letterkundige ontwikkeling. *Max Havelaar* was een grandioos werk door de frisse oorspronkelijkheid en de fonkelende geest, maar de latere werken hadden dat niveau nooit kunnen evenaren. Jonckbloet vond wel dat het taalgebruik van de schrijver vooruit was gegaan, maar niet zijn ‘vormend kunstvermogen’.

De grootste fout van Multatuli was, naar het oordeel van Jonckbloet, hierin gelegen, dat hij subjectieve meningen ten beste gaf over onderwerpen waarin hij niet of onvoldoende thuis was, ‘dat hij zich (vermat) in koene stoutheid den voet te zetten op alle gebied en met door enkele drift bewogen pen uit te storten hetgeen er (omging) in zijn binnenste’.

Van Hoogstraten, die in 1894 aan het boek van Jonckbloet een bespreking wijdde, was bij het lezen daarvan heel veel tegengekomen waar hij het helemaal mee eens was. Desondanks vroeg hij zich af, of het boek wel zo geschikt zou zijn voor de jeugd. De jeugd was toch al zo verzot geraakt op het werk van Multatuli, doordat er op de scholen meer dan gewone aandacht aan werd besteed. Veel onderwijzers en leraren, ‘lieden’ die volgens hem ‘over het algemeen in de letterkunde niet veelzijdig ontwikkeld’ waren, liepen over van bewondering voor Multatuli en droegen hun enthousiasme over op hun leerlingen. Het gevaar bestond, dat Jonckbloet met zijn boek dat enthousiasme alleen maar zou aanwakkeren.

In ieder geval vond Van Hoogstraten het verstandig van Jonckbloet, dat hij zo nadrukkelijk erop wees dat Multatuli een weinig geschoold man was, die vanuit zijn gevoel en met weinig kennis van zaken de meest boude beweringen op papier durfde te zetten. Multatuli was een autodidact die zich in veel zaken had verdiept, maar nergens het fijne van wist. Van Hoogstraten zag zich in die opvatting gesterkt door een artikel van de Antwerpse hoogleraar in de letteren L. van Keymeulen, dat hij had gelezen in de *Revue des Deux Mondes*. Van Keymeulen had ook geconstateerd dat Multatuli met een verhit hoofd wild had grasduind op vele terreinen van wetenschap, maar zonder zich een grondige kennis eigen te maken. Helder inzicht en kritische zin, dat was waar het Multatuli aan ontbrak. Van Keymeulen:

‘En réalité (Multatuli) se borna le plus souvent à donner une forme nouvelle à des idées, à des théories que des lectures incohérentes et mal digérés faisaient entrer dans sa cervelle toujours bouillonnante. Les

lacunes de son érudition autodidacte lui faisaient souvent prendre pour des découvertes de vieux haillons (=vodden) philosophiques ou humanitaires, qui avaient été abandonnés dans les carrefours, aux crochets des chiffonniers de la pensée. Ses connaissances étaient superficielles. De l'antiquité il savait à peu près ce qu'en sait un élève de sixième. Le sens critique lui fait défaut. En art, il sent, il ne juge pas.'

Was het echt zo droevig gesteld met Multatuli's kennis van zaken? Vertoonde die werkelijk zoveel lacunes?

Je kunt niet alles weten – zou Multatuli zelf daarop antwoorden – wie denkt dat hij alles weet, verkeert in de waan dat wat hij weet, alles is. Zie Idee nr. 546 (derde bundel).

En Willem Kloos? Die zou alles wat door Van Keylmeulen, Van Hoogstraten, Jonckbloet en Swart Abrahamsz werd opgediend, van tafel hebben geveegd met de pittige uitval:

Maar (...) wat kan 't ons schelen, of de schrijver der Ideeën een verkwister en een ijdelruit, een dromer en een dwingeland, een aansteller en een dolkop was, die, in dit effene daaglijksche leven, zichzelf voor een godje hield? Wat gaat het óns aan, of hij oude jodinnen achternaliep, in een rijtuig met zes paarden wilde rijden, en duizend gulden uitgaf als hij 't met vijf kon doen? Dat hoort in een fatsoenlijke chronique scandaleuse, of, wilt ge, in een feitenboek over zielsziekten thuis. Maar 't is niet met die dingen, dat hij de geesten heeft veroverd, dat hij zijn volk heeft beïnvloed, en zijn plaats onder de Hollandsche Grooten heeft verdiend.

Neen, slechts de woorden, die van hem uitgingen, als hij neerzat aan zijn schrijftafel, dat zijn de waarachtige en uitsluitend te herdenken daden van Multatuli geweest. Die moet men bestudeeren, en daarmee slechts kan men vinden, welke elementen in onze hedendaagsche beschaving aan de persoon van Douwes Dekker te danken zijn.